

דבר העורכים

ראשיתו של הגיליון הנוכחי של סוציולוגיה ישראלית בדצמבר 1996, בכנס שאורגן על-ידי פרופ' יונתן שפירא (ז"ל) מאוניברסיטת תל-אביב ופרופ' זאב שטרנהל (ייבדל לחיים ארוכים) מהאוניברסיטה העברית תחת הכותרת תמורות בחקר החברה הישראלית. אף-על-פי שהדברים לא נאמרו מפורשות, היה ניתן לחוש עוד בימי הכנס כי מדובר במחווה של כבוד למפעלו של יונתן – החוקר, המורה, האיש הפוליטי – שחברו בו יחדיו עמיתיו ותלמידיו הרבים. וכלום היתה דרך טובה יותר להכיר בתרומתו של יונתן ולהוקיר אותו מאשר לקיים כנס שתכליתו לתת במה לערב-רב של קולות המבטאים את עיקריה של החשיבה הביקורתית שיונתן היה מסוללי דרכה הראשיים?

זאב שטרנהל, הפותח גיליון זה, מגדיר את יונתן כמי שהיה "לפורץ-הדרך ולמייסד המחקר הביקורתי של החברה היישובית והחברה הישראלית". יונתן שפירא אכן הניח את היסודות לסוציולוגיה פוליטית ביקורתית והעמיד דורות של חוקרים. עבודותיו של יונתן שפירא הן מזיגה יוצאת-דופן של תפיסתו התיאורטית, שביסודה היתה הנחה בדבר שלטון עליתות, ושל תפיסתו החברתית הדמוקרטית שקראה לחשוף את מנגנוני השליטה והשררה. כוחה הבלתי-מוגבל של מפא"י היה במרכז התעניינותו כל עוד היתה מפא"י בשלטון (אחדות העבודה ההיסטורית, 1975; הדמוקרטיה הישראלית, 1977). לאחר נפילת מפא"י מיקד שפירא את ביקורתו בסמלים ובמיתוסים שנהפכו לכוחות מגייסים של ציבורים שלמים, בפוליטיקת הכיכרות שניהלה העילית שהחליפה את העילית בונת האומה, ובסגנון הפופוליסטי שהשתלט על הפוליטיקה הישראלית ללא כל יכולת של החברה להשתחרר מכוחם המגיים והשתלטני של הפוליטיקאים (לשלטון בחרתנו, 1989). את החשבון הישיר עם בני דורו הכנועים וחסרי היכולת לחשוב באופן עצמאי הוא עשה באופן ישיר בעילית ללא ממשיכים, בחושפו את השטחיות הפוליטית של בני דור המייסדים הצברים, העוסקים בענייני ביטחון מתוך ראייה צרה ופרובינציאלית. בספרו האחרון – חברה בשבי הפוליטיקאים – התחקה שפירא אחר המקורות לחולשתה של חברה אורחית אוטונומית ותלה בחולשה זו את העדר ריסונו של הכוח הפוליטי.

ככלל, דור הסוציולוגיים וההיסטוריונים הביקורתיים והאנטי-ממסדיים מכונה על-ידי בני דורו של שפירא דור פוסט-ציוני. (יש המתייגים אותם כאנטי-ציוניים; יש אף מי שמגדירים עצמם ככאלה מרצון, אך זו קבוצה קטנה ביותר.) יונתן מאוד לא אהב את הזהות הקולקטיבית הפוסט-ציונית כי הוא ראה את עצמו ואת עבודתו הביקורתית ביטוי לציונותו. אף-על-פי שהוא עצמו היה מגדולי המבקרים של הסיפור הדומיננטי ונתן גיבוי לצעירים רבים שסייעו למוטט את הסיפור הציוני, הוא לא ראה בכך מעשה הרסני או אנטי-לאומי. יונתן שפירא לא חשב כי הציונות חיה על אידיאולוגיה, על מיתוסים או על סמלים בלבד, אלא על ארגונים ומוסדות שהקימו המייסדים: מפלגות, הסתדרות, צבא, מדינה, תעשייה, ערים ואוניברסיטות. במובן זה הוא לא רק סבר כי החברה הישראלית בשלה לביקורת וכי אין סיבה להיסטריה שפקדה את בני דורו מפני הביקורת, אלא האמין כי הביקורת חיונית לדמוקרטיה הישראלית וליכולתה לעצב מדיניות חדשה שתחלץ אותנו משגיאותיו של דור המייסדים.

לא כל אלה שרואים בו מורה הלכו באותה דרך שסלל אך כולם אימצו את רוח חשיבתו: הביקורת היא חיונית לדמוקרטיה הישראלית וליכולתה לעצב דרכי חשיבה חדשות ואופני הכללה של קבוצות רבות יותר בחברה הישראלית. יונתן שפירא ציפה שהחוקר, האינטלקטואל ואיש-הספר יבקרו ללא רחם את השררה והכוח; אך הוא תבע מהם שיעשו זאת ברצינות, במקצועיות וביושרה אינטלקטואלית. האוניברסיטה היתה ביתו וכל עולמו והוא ראה בה את המיקום העדיף לעריכת הביקורת האינטלקטואלית.

ברוח זו נערך הכנס תמורות בחקר החברה הישראלית, וברוח זו ערכנו אנו, שלושה מתלמידיו, את הגיליון הנוכחי של סוציולוגיה ישראלית. לא כל המאמרים שהוצגו בכנס כלולים בגיליון הנוכחי וחלק קטן מן המאמרים המצויים בו לא הוצגו כלל בכנס. עם זה, בדומה למטרתם של מארגני הכנס בדצמבר 1996, העיקרון שהנחה אותנו בעריכת הגיליון היה לאפשר לקהל הקוראים הצצה – אם גם חלקית ונטולת יומרות של מיצוי – אל תוך עולם-החשיבה הסוציו-פוליטי כפי שהתפתח בישראל במהלך העשור האחרון.

הגיליון הנוכחי מכיל תשעה מאמרים המשקפים התפתחויות עכשוויות בחקר הפוליטיקה והחברה בישראל. מאמרה של דבורה ברנשטיין, "מה שרואים משם לא רואים מכאן: היבטים ותובנות בהיסטוריוגרפיה הישראלית", עורך דיון מאיר-עייניים בחשיבותה של ההיסטוריה החברתית למחקר ביקורתי של החברה הישראלית ומעלה את התהייה בדבר היות ההיסטוריוגרפיה בישראל, בעבר ובהווה, היסטוריה של עליות ושל מוסדותיהן. ברנשטיין מגייסת את נסיונה בחקר עולם ההתנסויות של נשים בחברה היישובית ומערכת-היחסים בין פועלים יהודיים וערביים בשוק-העבודה בארץ-ישראל המנדטורית על-מנת להדגים את חיוניותה של ה"היסטוריה מלמטה" להבנת המימד הדינמי של המפגש בין העליות והשכבות הכפופות להן.

משמעותו של המפגש בין הפוליטיקה הממוסדת לבין "הקולות מן השטח" הוא גם נושא מאמרו של אורי בן-אליעזר, "האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות". בן-אליעזר מתחקה אחר מגמות עכשוויות הבאות לידי ביטוי בהקמתן של עמותות שעניינן בנושאים הקשורים לאדם, לזכויותיו, להעדפותיו, לזהותו, לגופו ולאיכות סביבתו. הוא בוחן את המגבלות המקשות על התנועות החדשות בישראל לייצר עולם של זהויות ומשמעויות חלופי לזה המוצע על-ידי מדינת-האומה ולתרגמו להשפעה פוליטית של ממש בדומה למתרחש באירופה.

ניתוח התפתחויות עכשוויות המבטאות את הקשר הדיאלקטי בין המקומי והעולמי מהווה מוקד מאמרו של אורי רם, "בין הנשק והמשק: ישראל בעידן העולמקומי". רם משרטט את הפרופיל של המבנה הכלכלי הפוסט-תעשייתי ושל התרבות היחידאית-הצרכנית המתהווה בישראל כחלק מהשתלבותה ברשת הגלובלית ובתהליך השלום האיזורי. כמו-כן הוא בוחן את ההשלכות המעמדיות והפוליטיות הנגזרות מהקיטוב הדיאלקטי בין שתי האופציות החלופיות שסביבן מתחוללת בשנים האחרונות מערכת אידיאולוגית בישראל: הגלובליזציה הקפיטליסטית והלוקליזציה הלאומנית.

גם מאמרו של חנן קָבר מציג דיון באופציות חלופיות לעיצוב דמותה של הקהילה המדומיינת בתרבות הישראלית ובסיבות שבעטיין לא מומשו אופציות אלה אך גם לא נדחו במלואן. תחת הכותרת "קהילה ילידית מדומיינת: 'ספרות כנענית' בתרבות הישראלית", קָבר מנתח את האופן שבו האופציה הזהותית ה"ילידית" שהציעה הספרות הכנענית אופיינה כל העת ב"דיבור כפול": גם כקריאת-תיגר על הניסיון הציוני לעגן את

וזהות הלאומית בעיקרון האתני, אך בה־בעת כהמשך רדיקלי של הביקורת הציונית על הגולה, ובשל כך כעוגן לגיטימציוני לנוכחות הציונית במרחב הארץ־ישראלי. דו־ערכיות זו הטמונה בשיח הכנעני היא שהפכה אותו למושא של ניכוס על־ידי השיח הקנוני, כעמדת־ראי החוזרת ומשכפלת את השיח הציוני ההגמוני.

כינונו של משטר הגמוני בימי ההגירה ההמונית הגדולה, שהכפילה כמעט את אוכלוסייתה של מדינת־ישראל, הוא נושא מאמרו של ברוך קימרלינג, "מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה (1948–1951)". אופני ההתמודדות של מנגנוני המדינה עם ההגירה החדשה, שבאו לידי ביטוי, למשל, בפרקטיקות של סגרציה מוסדית ומרחבית של המהגרים החדשים אך גם בפרקטיקות של קיבוץ גלויות שתבעו דה־סוציאליזציה ורה־סוציאליזציה של מהגרים חדשים, הם אותה "נקודת־אפס" בהיסטוריה שבה ניתן להתחקות אחר ראשיתם של משטר הגמוני וגלעני סתירותיו. על־פי קימרלינג, בלא ניתוח של ההקשר ההיסטורי שבו הוא נוצר ומתקיים, המושג הגמוניה נותר תווית ריקה מתוכן.

חיוניותה של פרספקטיבה היסטורית להבנת טבעה של הדמוקרטיה בישראל היא במוקד מאמרו של לב גרינברג, "דמוקרטיה מדומיינת בישראל – רקע תיאורטי ופרספקטיבה היסטורית". לטענת גרינברג, הדיון התיאורטי בדמוקרטיה בכלל, ובישראל בפרט, לוקה בתפיסה מהותנית ונורמטיבית המתעלמת מהתנאים הפוליטיים, הכלכליים והקונויקטורליים המאפשרים כינון מוסדות דמוקרטיים, ביסוסם והרחבתם. טענתו העיקרית ביחס לישראל היא כי המאמץ הפוליטי לכינון מדינת־אומה תוך כדי סכסוך והתנגשות עם אוכלוסייה מקומית ערבית עמד בסתירה לתהליכים הדרושים לדמוקרטיזציה. גרינברג מצביע על הקשר האמיץ המתקיים בין הסכסוך הלאומי המובנה כחיצוני לבין קשיי הדמוקרטיזציה של הפוליטיקה המובנית כפוליטיקה פנים־ישראלית.

שלושת המאמרים האחרונים עוסקים באופן שבו המדינה מכוננת באורח בידולי ציבורים אזרחיים שונים (נשים, ערבים) באמצעות הלשון הבירוקרטית־האינסטרומנטלית והאוניוורסליסטית של החוק ושל ועדות־חקירה. מאמרם של נדב גבאי ויהודה שנהב, "ארוס ואינסטרומנטליות: סוציולוגיה של ועדות־חקירה ממלכתיות", מציע ניתוח של שתי ועדות־חקירה ממלכתיות שהוקמו בישראל בשנות התשעים – חקירת הטבח במערת המכפלה וחקירת הרצח של יצחק רבין. לטענתם, לשון הוועדות מכוננת את מושאי החקירה שלהן בתוך עולם השיח הארגוני, ואגב כך היא מגדירה את הקונפליקטים החברתיים שהולידו את ועדות־החקירה כ"בעיות ניהוליות" המצריכות "פתרונות ארגוניים־בירוקרטיים". העיסוק בוועדות־החקירה מאפשר הצצה אל מארג יחסי־הגומלין בין מדינה לחברה בישראל ואל האופנים שבהם קו התיחום בין ה"מדינתית" וה"חברתי" קורס ומשורטט שוב ושוב.

מאמרה של ניצה ברקוביץ, "אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל", עוסק אף הוא בחוק כ"סוכן המדינה" וככלי יעיל המשקף ובו־בזמן משתתף בהבניה החברתית של יחסי שליטה, במקרה זה, יחסי מגדר ויחסי מדינה ונשים. ברקוביץ בוחנת שני חוקים: "חוק שירות הביטחון – 1949" ו"חוק שיווי זכויות האישה – 1951", כדי להתחקות אחר השיח על־אודות אזרחותן של נשים בישראל כפי שהתעצב למן ימיה הראשונים של המדינה. שני ממצאים עיקריים עולים מן הניתוח: ראשית, נפקדותן של נשים פלשתיניות; ושנית, אזרחותן המלאה של נשים יהודיות מותנית בתרומתן לקולקטיב בראש ובראשונה כ"אימהות". לטענת ברקוביץ, שני הממצאים קשורים הדוק שכן העלאת תפקיד "האם

היהודייה" על נס בשיח האזרחי בישראל מתאפשרת בדיוק משום שנשים לא־יהודיות מודרות ממנו.

גם מאמרה של אדריאנה קמפ, "שפת המראות של הגבול: גבולות טריטוריאליים וכינונו של מיעוט לאומי בישראל", מתייחס לאופן שבו ציבורים אתנו־לאומיים מוכלים על־ידי המדינה באמצעות הדרתם. עניינה של קמפ הינו בזיקה בין תיחומם של גבולות טריטוריאליים, אומנות הממשל (governmentality) וכינונו של מיעוט לאומי בישראל. מאמרה מציג את האופנים השונים שבהם הגבול הטריטוריאלי, הן כזירה מרחבית (קו גבול) הן כמושא דיסקורסיבי של מנגנוני החוק והאדמיניסטרציה המדינתיים, נהפך במהלך שנות החמישים והשישים לגורם קריטי בכינונו של המיעוט הערבי כ"אוכלוסייה מסוכנת"; אוכלוסייה המוכלת אל תוך הגוף הפוליטי של המדינה (כאזרחים וכנתינים של שליטה מדינתית) אך שבו־בזמן גם מודרת ממנה (כ"זרים", כמי שאינם שייכים לקהילת ההשתייכות).

על־אף הרב־גוניות של הנושאים המטופלים במאמרים, שתי מגמות מקבילות ואף משלימות זו את זו משותפות להם: האחת היא הערעור על האפשרות לשרטט קו חיתוך ברור וחד־משמעי בין ה"פוליטי" וה"חברתי". העמדת המימד הפוליטי במרכז הניתוח הסוציולוגי, שהיתה מסימני ההיכר הבולטים של החשיבה הביקורתית שהנחיל שפירא לרבים מתלמידיו והפיץ בכל אחד ממחקריו, נעשית בשנות התשעים תוך סירוב עיקש להתייחס אל ה"חברתי" וה"פוליטי" כאל מושגים דיכוטומיים ואקסוגניים, ותוך הכרה כי שרטוטו של קו התיחום עצמו אינו אלא מנגנון מכונן של יחסי שליטה. המגמה האחרת השוורה במאמרים שבקובץ טמונה בנסיונם המשותף לפרק מבנים הגמוניים של חשיבה ועשייה. מגמה זו באה לידי ביטוי בשני אופנים שונים: האחד, באיתרון ובניתוחן של התפתחויות חדשות הקוראות־תגר על תפיסות הגמוניות של מדינת־אומה, אזרחות, דמוקרטיה וזהות קולקטיבית ואגב כך תורמות לניסוח מחודש של ה"פוליטי" (ראו למשל: בן־אליעזר; רם; גרינברג); האחר, בקריאה מחדש של מבנים הגמוניים קיימים תוך כדי שפיכת אור על האופציות ההיסטוריות שהוחמצו, על משמעויות אפשריות שהועלמו, וכמובן, על פרקטיקות השליטה שניצחו (ברנשטיין; חבר; קימרלינג; ברקוביץ; גבאי ושנהב; קמפ).

מעניין שהמגמות המחקריות הללו השתקפו במהלך האנליטי שעשה יונתן שפירא בעבודותיו המאוחרות, כשהחל להתרחק מן התפיסה העיליתית הארגונית, שהנחתה אותו במחקריו הראשונים ופורצי־הדרך לחשיבה הביקורתית (אחדות העבודה ההיסטורית; דמוקרטיה בישראל; עלית ללא ממשיכים), והחל לחקור את התרבות הפוליטית, אותו "איזור ספר" של חדירה הדדית בין הספירות הפוליטית והחברתית (לשלטון בחרתנו; חברה בשבי הפוליטיקאים). מהלך מחשבתי זה מצביע על מעבר מפרדיגמה קלסית שעסקה בשאלה: מי שולט? לעבר פרדיגמות עכשוויות המוטרדות מעמעות ההבחנה החד־משמעית בין שולטים ונשלטים, השואלות: כיצד שולטים? ומהן דרכי ההתמודדות וההתנגדות של הנשלטים?

אנו רואים בחוברת שערכנו מילוי צוואתו האינטלקטואלית של מורה, חוקר וחבר.

חנה הרצוג, אדריאנה קמפ, לב גרינברג